



ШЫН

№ 140
(17941)

2010 чылдың
ноябрь 20,
суббота

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Нийтилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА. ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ БИЗНЕС. ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ НИИТИЛЕЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралына Чазак Даргазының АЙЫТКАЛЫ

Хүндүлүг Кан-оол Тимурович!
Хүндүлүг депутаттар, коллегалар,

Тываның Дээди Хуралына Чазак Даргазының чылдың-на кылыр Айыткалы бо чылын онзагай чаңчыкпаа-ыс үеде эртип турар-дыр. Бүгүдөгө ичингир чылдагааннарның уржуундан ыткардым хуусаазы ноябрьже эгелээн. Мен бодаарымга, ол харын эки болгу дег — чыл төнчүзү болгаш үнелдерни үндүреринге сорулдарны бурунгаар салырынга аажок ыңгыралыг.

Тываның экономикактиг хөгжүлдө-н болгаш социал чаагай чоруунуң илжүдүлгөзүн хандырар талазы-е дөрт чылдың дургузунда шыңгы-ы шытыг ажылды кылып чорудар публиканың парламентиинге, уттарның чаарттырган корпу-а бо мээң бир дугаар Айыткалым үп турар. Ынчанга келир чылдың иктиг сорулгаларын салыры-биле ол тодаргай стратегтиг уткалыг ө.

Бөгүн мен Чазакты халаарының ында Чарлыкка ат салдым. Иттар кабинетинин кижигиннери арының хүлээлгезин чаа струк-ка бадыйлажы күүседир. Мындыг ка республика Конституциясында ыналза-даа мен бодумнун дээди дужаалымны ажылгап, чаа парла-тинин ажылының эгелээни-биле өкчү эрге-чагырганы быжыглаары-болгаш чедимчелиг, үре-түнелдиг чорудулганынче депутаттарны иштерини чугула деп көрдүм. Бо айтырыг талазы-биле кады сүме-ри сонгулдаларда чагыттыг дээр-жирелдиге ажылче чүткүлдүн к кырында боттанышкыны дээр-е бузурээр мен. Бистиң удур-дидир үлөжилге хамаарылгаларының дээди Хуралдың мурнунга Чазак т бээрин конституция езугаар илгалар дээн мээң эгелээшкенимниң к кырында боттанырының ылаптыг мы-дыр.

Тываның талазы-биле бо хүн бликаның амыдыралында чугула да болуп турар: тодаргай чүүлдүн, херек болза, чаа чүлдүн эге-т үези. Эрге-чагыргаларының ара-а эп-сеткилдин чугаалажыш-ның эгези. Чөрүлдээлерге үзе-чаза-рган, кым эң чугула дээрзин тода-р дээн эрге-чагыргалар эвес, а каттыжып, чонуну, төрзүн чери-чуртунуң чаагай чоруу дээш үре-диг ажылдаар эрге-чагыргалар. Оокта эрткен үевиңиң часты-арын аяап-ла эдип, оон үре-диг үндүрер ужурулг бис. Ону алырынга бөгүн таарымчалыг ил тургустунган. Тыва нийтиел н чүнү манал турары тодаргай илгир. Ол дээрге шилип айтыр-н социологтук айтырыг-харыы-н көргүзүлгери эвес, бүгү чонун рендүмүнүн болгаш сонгулда-рын түнелди-дир. Силернин киж-инүн холунда папка долу сонгу-ның чагыглары бар. Ол чагыглар жылышкыныч, туруштуг чорукче, ишче чагыс аай, тодаргай ча-дыр, улус-чон политиктиг месил-шкыннерден болгаш тыртпарла-жыкынардан шуут шылап-моган, укчу анаа ажылды күзеп турар. Эрге-чагырганы чедимчелиг, үре-диг болзун дээш референдумга чуларның оранчок хей кезин аан, парламент сонгулдаларына

ол туружун олор бадыйкаан. Ол хире денелдиг бүзүрел-биле ажылдаары чинк-даа, берге-даа. Харысалганың чүгү берге, улус-чоннун бүзүрел манаан чүүлүн бадыйкаары чугула. Частырыг кылыр эргевис чок. Хөдөлүп шимчеп чадал турар үевис чок.

Допчузу-биле ажыл-херектерниң байдалынын, эртип турар чылдың түнелдеринин дугайында. Бүгү чурт-биле кады кризистин уржуктарын шыдажып эртис. Россияга эде тургустунушкун үезинин соонда үеде төөгүдө бир-ле дугаар федералдыг төп бистин Тыва ышкыш регионнага сан-хөө дузазын оранчок кызырар ужура таварышкан. Бистиң республикага харын ол эң эвээш денелге дегген. Бистиң бюджетивис 4 хууун чидирген, ол дээрге 385 млн. рубль-дир. Деңеп көрээлинер: Ульяновск областа феде-ралдыг дотация 16 хуу кызырылган, Бурят Республика, Алтай край 10 хуу эвээшти алган.

Янзы-бүрү программалар болгаш конкурстарга киришкеш, 9 айларның дургузунда бис немелде 1,5 млрд. рубльди федералдыг акша-хөреңгиден алыр аргалыг болдувус, аңаа немей бир-ле дугаар боттун орулгаларын 30 хуу өстүрдүвүс. Орулгалар үндүрүү, казар байлактар тывыжы элзэн өзүлдүг болган. Ол бирги оочурда хөмүр-даш тывыжының үштүн бири катал, алдыңның 1,5 катал өскени-биле база даг-дүгүнүн бүдүрүлгези 11 хуу өскени-биле холбашкан, ол экономи-каның кризис соонда үеде шимчээш-кини дээрзин бадыйкап турар.

Багай эвес темпини чедип алыр аргалыг болган бис. Үлетпүр бүдүрүл-гезинин индексинин талазы-биле 9 айларның түнелди-биле 124 хуу көргү-зүг-биле Сибирьде бирги черже үнген бис.

Хүндүлүг коллегалар!
Бо чыл үш кол теманың демдээ-нин адаа-биле эртип турар болгай: Тиеллениң 65 чылы, Башкы чылы база Тывада Туризм чылы. Оларда күштүг каттыштырыкчы эг салдыгын.

Тиеллениң 65 чылында Рос-сияның чүрээ болур Поклонная (Ме-гейт) даанга делгелгени организа-стай-ыс муң-муң россиянарга езулуг ажыдышкын болган. Дайзыны баскан нити тиеллениң Тываның кириген үлү-гууун төлөтпү-биле үнелээр арганы ол берген. «Тыва Арат Республика — бүгү чүвени нити тиеллелге дээш!» деп делгелге Москвага бо юбилейлиг чыл доозулгуже чедир ажылдаар.

Тиеллениң чаа мемориалының ажыдышкыны бистинге улуг бо-луушкун болган. Ону тудуп тургускан езулуг чоннун тудуу болдурган. Хоочуннар-биле кады бистер фронту-же чоруткан чаңгыс чер-чурттугларының аттарын мөңгөжидип четчелээр аргалыг болдувус. Тиеллениң шөлүндө стел-лаларда 3256 кижинин ады мөңгө-зиле кири бижиттинген. Эрткен чартык чылдың дургузунда 586 кижинин аттары билдинген. Дилээшкын бүгү республикада ам-даа уламчылап турар. Тываның дыка хөй булуңнарында фронтуларның адын адап, сактып, улуг-бичи тураскаалдарны, херек тураскаалдарын, стеллаларны тургу-зуп, эргилей бергеннерин чаартып чаагай-жыткан. «Мээң Тиеллем» тускай сорулгалыг төлөвилелге улуг-бичи чон сорулгалыг төлөвилелге улуг-бичи чон сорулгалыг төлөвилелге харыл-шупту киришкен. Салгалдарның харыл-шаазы ол ышкыжыл, аныктарның патриотчу кижизидилгези езулуг



дээштиг салдарлыг.

Башкы чылы өөредилге болгаш кижизидилге, педагогиканың өзек кезээне чаа езу-биле көөр арганы бер-ген. Хөй национал чоннуг Тывага бо чыл күштүг интернационалчы чаагай езу-чаңчылдарны өөскүткен. Республика найысылалында чаа шөлүгөш тывыл-ган, аңаа Башкылар хүнүндө баштайгы орус башкыларга тураскаал ажыттын-ган. Байырлыг болгаш сагыш-сеткилге дээштиг болган ол болуушкун аңгы-аңгы национал болгаш аңгы-аңгы сал-галдың кижилерин чыгган. Чырыдыш-кын ажылының хоочуннары күрүнениң ол белээ дээш карактарында чаштыг өөрүп четтиришкенин илередип тур-ганнар. А оларның амгы салгачылары-ның оларның буянныг ажыл-ижин күрүне төлөтпү-биле үнелеп көрүп ту-рар дээрзинге бүзүрелин быжыктырган.

Дмитрий Анатольевич Медведевтин «Бистиң чаа школавис» деп национал эгелээшкени өөредилге ажыл-чоруду-лганын төвүгү Башкы-Өөреникчи деп хамаарылганы салып, а школа херек кырында көдээ инновацияны болгаш кижизидилгенин төвү деп эргени берген.

Өөредилгени модернизастаа-рының угланышкынынарының бирээзи — школы саң-хөө талазы-биле бот-тускайлаң кылыры, ооң-биле чергелеш-тир оларның ажыл-агый ажыл-чору-дугазын ажык болдураары. Ада-ие-

лерден кандыг-даа контроль чок чылы-да кылырын соксадыр. Бюджеттен дашкаар акша-хөреңгиниң көпөөк бүрү шыңгыы учетка турар ужурулг.

Сөөлгү ийн чылда бистиң шко-лаларының материалдыг баазаны иделкейли-биле чаарттыгын: чаа кабинеттерни, а школының столовая-зынга болгаш медицина кабинеттери дериг-херекселдерни, мебельди, компютер техниказын алган. Эргижирзэн школарның хөй кезинин долузу-биле эде туткан. Ол дээрге Сукпакта, Шанчыда школар болгаш Кызылда школа-интернат-тыр.

Бо чылын Чаа-Суурнуң көдээ шко-лазында болгаш Ак-Довурак хоорайда № 3 школының септелгезин кылып турар.

2011 чылда эң кол сорулга — чаң-гыс тудуг үезинде Кызылдың № 8 школазының өөреникчилеринге чаа школын тудары.

Уругунуң бар чогадыкчы күш-деңгелин долузу-биле ажыдары-биле школа амыдыралы эртенден орай ке-жээге чедир хайныккан турар ужурулг, уругларга күзүн чүүлүн кылыр арганы бээр — хөгжүм факультативтеринден эгелээш, спортчу секцияларга, чурулга студияларга, школа театрларына болгаш техниктиг чогадылгага чедир. Бөгүн республикада анык техник-терниң чүгө ийн станциязы бар: Кызылда, Бай-Хаакта. Келир чылын

өске-даа муниципалдыг тургузулгарга уруглар-биле ындыг ажылдың гранты-зын деткип, акша-хөреңгини олче аңгылаан бис. Техниктиг чогадылга ки-чээлдери оолдарны кудумчудан адыра-рының кончук таарымчалыг аргазы ышкыжыл.

Күрүне дылдарының башкы-лаашкынының шынарын бедидери өөредилгениң мурнады хөгжүдөр айты-ры болуп артар. 2011 чылда көдээге ажылдаар анык филологтарны дет-кир акша-хөреңгини аңгылаан бис, орус дылды орус дылдыг башкылар башкылар практиканы катал эгидер сорулга салдыгын. Староверлерлиг Си-зимче тыва дыл башкызын чорудар бис, ону ында шагда манаан болгаш бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургу-зарынга белен. Үлегеде алыр чижек-тир дээрзин чөпшээржи көрүнөр.

Көдээниң ырак суурларында анык тускай эргемниглерни бы-жыглаары-биле Россияның өөредилге яамызы биске 8 дээди өөредилге чер-леринин доозукчуларына вакансияны берген. Кызыл-Мажалык, Аксы-Барлык, Алдан-Маадыр, Сесерлиг, Ак-Чыраа суурларга информатика, даштыкы дыл, математика, физика башкылары ийн чыл дургузунда немей 250 муң рубльди чылдың-на алыр.

Бистиң чарлаанымыс Туризм чылы нийтиелге херек болган. Ооң кол сорулганы — туризмни планнар, идегелдер, экономикактиг категорияны республика бюджетинче боттут берим-чени эккеп турар келир үе кылдыр көөрүндө адырып, үр хуусаалыг системалыг ажылдың эгезин салыры.

Ооң-биле кады бистиң психоло-гиявысты, туриске, республиканың аалчыларына хамаарылгавысты чоорту солугуру чугула. Тываны оларның шилип алганын, акша-хөреңгинин болгаш үезин манаа чарыгдар дээн — респу-бликаның кайгамчык онзагайында. А олар катал база бээр келикээр бе дээрзи бис биле силерден хамааржыр.

Бо чыл харылзаалар ажылдап кылырының, инвентаризация болгаш эрге-хоойлу баазанын экижидеринин, Тывада тургустунуп турар даштыкы чурттар, туристер-биле быжыг харылзаа тударыга таарымчалыг байдалды тур-гузуп, кадрлар-биле хандыраарының чы-лы болган. Турфирмаларны, гостиница болгаш ресторан бизнесин, эвээш-биче-даа бол, туриски ачы-дуза көргүзүп турарларны каттыштырып турар Туризм ассоциацияны тургустунган. Ол ассо-циация анык култура болгаш Туризм яамызының чогадыкчы ажылынга езулуг чөлөнгүш болган. Маңаа бо талазы-биле профессионал юристерниң болгаш практиктерниң хамаарылгавы кончук чугула. Бо таварылгада ассо-циация ажылдап кылдынып турар нор-мативтиг болгаш программа докумен-тилеринче эксперт көрүш болур.

Туризм дугайында эрткен чылдар-ның эрги хоойлузу, бирээде, эдилгелер-биле долган болгаш ийде, амгы үениң байдалдарына таарышпас деп санаар мен. Ында муниципалитеттерин кир-жилгези көрдүмзүн, күрүнөдө дуза-деткимче системазы чок, эртем болгаш маркетинг шинчилелдерин чорудары база ооң информастыг хандырылга ажыл-чорудулгавы көрдүмзүн.

Култура болгаш туризм яамы-зынга-Дээди Хуралдың ол талазы-биле ажыл чорудар парламент комитеди-

(Уланчызы 2-ги арында).

биле хоойлу төлөвилелин чаа редакциязын ачылдып кылырын дагып тур мен. Эрте болгаш сайгарлыкчы чорукту каттыжышкынынын кириштири-бишаан, ол-ла **Турizm ассоциациязы-биле келир үеде** үр хуусаалыг турizm адырынын хөгжүлденин **стратегия-зын** тодарадыр. Ону республиканын тускай сорулгалыг программаларына, хөгжүлденин муниципалдыг планна-рынга тодарадыр. А оларда чиг эттин концентрациязын негел турар болгаш шыгыгы кылылар херек өзек объектилерни аңгылаар, чижээлээрге, «Ергаки» национал паркта тыва тур-баазаны, ында бүгү инфраструктура тургустунган-на болгай, азы Дус-Хөл хөлде дыштанылга зоназын тудуп тургузары, ынаар 2011 чылда олче асфальт-биле шыпкан орук чедир тутунар. Ол бүгү-биле кады турисчи ачы-дуза адыры дээр, чүгле улуг чарыг-далдарлыг, улуг хемчээлдег төлөвилелдер, беш сылдыстыг отельдер база хөй инвестициялар негелдег элитанын дыштанылга баазалары эвес дээрзин утпаза чогуур. Ол муниципалитеттерде минималдыг инфраструктура база болур, Кызылче көдөш шолчаларынын дыштанылгазында экскурсиялары азы хоорай шолчаларынын этнографтыг аян-чоруктары Бай-Тайга азы Эрэинин малчыннарынын амыдырал-чуртталгазы-биле таньыкылгазы дээр ышкаш, улуг эвес-даа болза, солун, органикачы күженишкенин база олче кадар. А амыдылганда кандыг иштиги турizm дугайында чугаа турар боор, чамдык ко-жуун төптеринде аалчылар бажынар-ынын ачы-дузасын безин чок турда.

Муниципалитет бүрүзү бодунун турисчи болгаш боттарынга тааржыр аргаларын тода билген турар ужурулг. Ол республиканын бүгү турисчи күш-дегелин инвесторластаар арганы бээр, бистин фирмалыг турпродукту-туз тургузар, республиканын кол-кол онза-солун черлерин Чазактын «Тос эрине» тускай төлөвилелин түнели-биле шилир арганы бээр, кадрлар-биле хандырылганын баш бурунгаар көөр, кожа регионнар-биле база чуртка иштиги турizm сур-таалдал турар. Орус география нити-ли-биле кады ачылдылганы таарыштырар. Ам артында ОГН-нин Президентин Владимир Путин Тываны Россияда эң кайгамчык турисчи черлерин бирээзи деп санал турар болгай. А Сергей Кужугетович бистин бо чүткүлүстү кезээде деткиринге белен.

Хүндүлүг коллегалары!

Бис силер-биле эрге-чагырганын аңгы-аңгы структураларын төлээп турар бис, бистин бүрүн эргелеривис аңгы-аңгы, харысалгалыктыг ула-нышкынына база аңгы. Ындыг турбу-же чурттагы чон **эрге-чагырганын чангыс тудуш** кылдыр санал, ону хоой-лужудулга болгаш төлээлекчи, феде-ралдыг, регион, муниципалдыг эрге-чагыргалар деп ылгаар турар. Бистин ажилывысты боттарынын канчаар чурттал турарын барымдаалап үнелээр. Амыдыралы айыл чок бе, эпиг бе, солун бе деп. Силернин биле бистин ажилывыстын эң кол барымдаазы— **кижи болгаш оон чаагай чоруу.**

Социологтарнын санал турары-биле алдырга, улустун амыдыралынын бүгү айтырыгларынын 80 хууун **тус черин эрге-чагыргаларынын деңнелинге** шийтирлеп турар. Кижинин чурттаар оран-савазы, оон социал болгаш кадыкшыл байдалы аңаа тургустунар. **«Амыдыралдың шынары»** деп билиг чүгле аңаа көстүр, ол дээрже чурт-таарынга чогумчалыг оран-сава, чаагай сеткилдиг кожазы, арыг болгаш чырык кудумчулар, уругларга тааржыр эки уруглар сады, школа, библиотека, спорт залы, эмнелге, кинотеатр, клуб-тур. Аңаа билдирг, **харысалгалыг, хамааты кижиге** бодунун айтырыгларын аңаа тургускаш, тодарай, барымдаалыг харыны алыр, оон шийтирин тывар дээштиг эрге-чагырганы негел каалы.

Кижилерге эң чок эрге-чагырганын ажилдарына бо залда олуруп турар республика парламентарийнын депутаты-даа, федералдыг структуранын, шажын-чүдүлгенин төлээзи-даа, сайгарлыкчы-даа **дорт соонургалдыг болгай.** Ол байдалдыг өскертп болурунун **быралары бар:** күсекчи эрге-чагыргада — бүрүн эргелиг төлээлери база кирип турар, депутаттарда—хүлээп алышкы-нарынын калбак четкилер, сонгучу-лары, федералдыг албан черлеринде—кожууннар структуралары, инвестор-ларда—деткимче бүдүрүлгелери.

Тус чер бот-башкарылганын хүндүлүг удурткучулары!

Силерге дорт чугаалал тур мен. Нитилелдин бистен манал турары эң дидим сорулгалары салып, эрге-хоойлунун эң чогумчалыг баазанын тургузуп, эң шын саналдарны үндүрүп болур бис, а бир эвес улусчу эрге-чагырганын эң кудуку деңнелинге, **тус чер бот-башкарылганын деңнелинге**

билдирг, эртем-билигилг, бодунун суу-рунун, хоорайынын, кожуунунун сай-зыралы дээр сеткилин ханызындан сагыш човал чоруур кижилер ачылды-ваас болза, үстүндө чүүлдер күүсет-тинмес.

«Эки кижиге» деп мергежил чок. Кол чүве — алдынган акшаны хуваары, азы Чазактан хөйүн-ле дилеп алыры эвес, кол чүве—боттарывыстын бүрүн эрге-леривисти күүседир дээр чечени тып алырывыс, немелде курлавырларны тургузарывыс болур. Бо дээрже, **тус чер үндүрүлгелерин тодарай башкара-рынга** кол быра, кол деткимче-дир.

«Акша-төгөрик чедишпес-тир» деп чанчыл апарган хыйлаашкыны сок-садыр херек. Силернин сан-хөө тускай-лаң чоруунарыны быжыгалаары-биле үндүрүлгелерни муниципалдыг деңнелче чоорту дамчыткан, оларнын чылдызын хайгаарал келген бис. 2007 чылда тус чер бюджетинче чүгле чер үндүрүлгүн **100 хууун** болгаш көдөш ажил-агы үндүрүлгүн **60 хууун** кирип турган бис. 2009 чылдан эгелеп силерге бүгү транспорт үндүрүлгүн, көдөш ажил-агы үндүрүлгүн бүгү республика кезээн болгаш өңчү-хөргөн үндүрүлгүн **50 хууун**, аңаа немей сайгарлыкчы ажил-чорудулгага патентилерден орулганын шуптузун силерге дамчыттывыс.

Ол чогумчалыг түнелдиг болган — **чыылда хемчээли бедээн**, ынчалза-даа курлавырлар ам-даа бар. Ол дээрже **чурттагы чон-биле дорт ажилдар** черде — чер үндүрүлгү болгаш хуу транс-порт үндүрүлгү болур. Учасоктарга эрге-хоойлу доктаадып тургузар доку-ментилерни билбизивис-биле чедир долдурбайн турарывыстын уржундан чыл санында 17 млн. чер үндүрүлгүн че-дир албайн турар бис. Ол дээрже бүдү-рүлгени деткиринге, социал айты-рыгларны шийтирлээринге ажиллап болур миллионнар ышкашыл.

Орулга үндүрүлгүн муниципалдыг шилчилгезинче саналгаларны **40 хуу** чедир улгаттырар деп шийтирин Чазак хүлээп алган. Ол дээрже тус черин бюджетинче **200 млн. рублин** кире-ри-дир. Оларны беримчеги көскү ажил-херектерге ажиллаар херек!

Аңгы-аңгы кожууннарда бо хүнде көстүп кээр турар **тус чер бот-башка-рылганын чогумчалыг дуржулга-зынын өзүмнери** дээрже бистин систе-мавыстын ажилынын түнели эвес, а удурткучунун хуу шынарынын бадыт-калы-дыр. Сан-хөө курлавырлары, кы-зы-даа болза, бодунун идеялары-биле чонну көдүрүптер, ажилды чогумчалыг кылдыр планнап база организастап, чангыс суур чурттугаларынын деткимче-зинге даянып шыдаар чоруу-дур. Ол дээрже чуртталга бажынарын хөйү-биле тудуп турарында аныак специа-листерин хөйү-биле кээп турары Таң-дынын Кызыл-Арыг-дыр, арага ишпес чорукту тургускашы-биле бүгү Россияда алдаржаан, кожазында суурларын үлгерин ап эгелээни Бижиктиг-Хая-дыр.

Оон өске база чүүлдер бар. Ал-бан-дужаал алган чамдык удурткучулар чүгле шалынчыл ап, ол хуусаанын эрттир олуруп каарлар. Бодунун муниципалдыг тургузуун Кызыл хоорайдан эргелеп-башкарып турар бүдүн районнарын удурткучуларынын дугайын чүнү чугаалап болурул? Чүгле боду эвес, оон оралакчылары, чагырганын бүдүн шта-ды, оон туржук, шала чуур кижизи безин найысылалдың чурттакчылары болуп турар болгай. А чамдык дарга-ларны кожуундан-даа, хоорайдан-даа ай-айы-биле тыппас сен.

Арын-нүүрүн айтыры шуптузу-ла кичээнге албан турар. **Ачылдып шы-даас удурткучуларга хемчег хүлээ-диринин болгаш оларны солурунун** тодарай эрге-хоойлу быразы херек болуп турар. Көдөш суурну баштыгы кожуун депутады болуп, чагырга даргазын томуйлап турары каттырычыг херек. Ынчан ол айтырар болгаш негээ-ринин орунунга, көдөшүн баштыгы-биле ылчынжыр алаар-дыр. Муниципалдыг тургузуларнын баштыгыны биле тус чер чагыргаларынын даргаларынын аразында бот-боттарынга негелдег чоруунга когарал чедирбеси-биле олар-нын эргелерин болгаш хүлээлгелерин тодарай кылдыр аңгылаар херек.

Күүсекчи сагыла-чурум биле **хү-лээлгезин күүсетпээни дээр хары-салганын** көскү болурун тус чер бот-башкарылганын тургузар херек. Күрүнө бүрүн эргелерин муниципалдыг деңнелче дамчыткан яамалар болгаш ведомстволар **оларнын күүселдези дээр шыгыгы контролду** боттан-дырар ужурулг.

Тус чер бот-башкарылганын бот-тускайлаң чоруунун принципин хажыт-пайн, оон ажыктыг чоруун, башкарыл-ганын болгаш күрүнө эрге-чагырга органны-биле кады ачылдылганын хандырып турар **хемчеглеринин бүдүн комплекзин херек болуп турар.**

Муниципалдыг тургузулар чөвү-ли-биле, Төлээлекчилер хуралдары-



Санал-оналдар хөй-ле...

биле кады ачылдылганы болгаш тус чер бот-башкарылганын сайзырадыр талазы-биле парламент комитеди-биле кады регионун эрге-хоойлу баазанын сайгарып көөрүн, муниципалитеттин эргелеп- башкарынын чогумчалыг структуралыг чангыс ай үлгерер Уста-вин муниципалдыг тургузулар Чөвүле-линге сүме хевирлиг кылдыр санал-даарын Чазак Даргазынын Канцелярия-зынга, Юстиция яамызынга **дагып тур мен.**

Тус чер хуралын хевирлеп тургу-зарынын болгаш тилеэн партиянын му-ниципалитет баштыгынын кандидатын депшидеринин партияны системазы дээштиг быраларын бирээзи болур деп санаар мен. Ындыг таварылгада **пар-тийжи тодарай контроль болгаш** харысалга хандырынар. Политиктиг системаны чаартырынын, тус чер бот-башкарылганын политиктиг чижилге-зинге идиг бээринин дугайында Прези-дент Медведевтин санал турарына ол дүгжүп турар.

Чер-черде эң чидиг айтырыгларнын бирээзи болза, **девискээр планнааш-кыны болгаш чер-өңчү-хөргөн харылзааларынын айтырыглары** болуп турар. Хуралдарнын бадылааны, экспертизаны эрткен, белен схемалар чок. 70 болгаш 80 чылдарнын план-нарын ажыглаарга ажык чок. Күзүн кижилерге бөгүн черни берип турар, а ол айтырыг кайы хире даржыктыгыл!!! Айыттыган ийи неделянын орунга документилерни ай-айы-биле долдуруп кээр, оон бүрүткел палатазынга кирип-терге, шын эвес долдурган болур. Оон бүгү ажилды катап эгелээр. Силернин чагырган ааанда кижилернин чүве билбес чоруундан чон когарал турар.

Мындыг чүүлду соксадыр херек. Муниципалдыг албанче чүгле конкурс езугаар, езу барымдаалап эвес, мергежилин езулуг шылап тургаш алыр херек. **Муниципалдыг албан-дужаал бүрүзүне 2-3 курлавыр турар ужурулг.** Албан-хаакчыт бүрүзү ону аңаа кезээ менгеде томуйлаваан, ону аныак, ажылгыр кордакчылар-биле солуп кааптып болур дээрзин меде-дир билер ужурулг. Бир эвес ол хевээр уламчылаар болза, оон орун өске кижиз элээр. Ындыг шыгыгы болур чо-рукту үе негел турар. Чогуур мергежи-чок төрелдеринерни, чок кижилеринерни ажилга ап тура, бодунарын районунары сотка олуртуп турарынар ол. **Чүве билбес чорук**—тус чер бот-башкарылганын реформазына эң улуг шалтык-тыр. Улуг бизнес кел чыдар. Оон-биле бир дене чугаалажыр, районун эрге-ажыктарын камгалап шыдаар кижилер дээрже чүгле езулуг профессионалдар болур.

Күрүнө болгаш муниципалдыг албан-хаакчытарнын курлавырын хевирлеп тургузуп алган бис. Баштайгы дуржулга ындыг-ла чогу-мчалыг эвес болган, езу барымдаалаан чүүлдер хөй.

Курлавыры үш чыл болгаш-ла чаартыр, эрттирген частыгыларывысты, алдагалдарывысты 2011 чылда эдип ап болурунун аргалары бар. Перспек-тивтиг удурткучуларны дээди өөредилге черлеринин доозукчулардан эгелээш, шилип алырынын күженишкенин ажи-лын эгелээр херек. Бо дээрже хөй де-ңнелдиг ажилдыр — тус чер бот-башка-рылганын, яамалардан, ведомство-лардан, эрге-чагырганын федералдыг органнынын девискээр структурала-рындан эгелээш дээди удуртулгага че-дир. Чазак Даргазынын Канцелярия-зы ол ажилдың башкарыкчызы болуп турар. Оон мурнунга дараазында онзагай сорулганы салдым. 2011 чыл-дың бирги чартыгынын дүргүзүндө удур-тукчуларнын **губернатор курлавы-рын—алдын чээрбин**: күрүнө албан-дужаалыга 10 кижиге курлавырын болгаш муниципалдыгына — 10 кижиге курлавырын тургузар.

Ол дээрже албан-дужаал ээлээ-

нернин айтып кааны эвес, а принципа-лдыг, ажык болгаш көскү шилилге-дир. Хамааты нитилелдин чаа тургустунган чери—**Тыванын Хөй-нитти палатазы** — ырадыр көөрүнге, эртем болгаш чогадыкчы интеллигенциянын, сайгар-лыкчыларнын, аңгы-аңгы адырларнын специалистеринин аразындан чүвени үениң негелдези-биле сайгарып билер, чогумчалыг эртемниг болгаш организа-чы салым-чаяанын кижилерни дилеп тыварынга дузалаар ужурулг.

Республиканын күрүнө эрге-чагырга органнынын чарыгдалдарын чогу-мчалыг болдулар талазы-биле эгелээш ажилды уламчылаары чугула деп са-наар мен. Чазактын, парламентинин, Хөй-нитти палатазынын болгаш кижинин эргезинин болгаш чаш кижинин эргезинин талазы-биле төлээниң ажил-чорудулганын хандыра каттышкан ажил-агы эргелели бюджет акша-хөргөзгизин дыка камнап алыр арганы бээр. Күүсекчи эрге-чагырганын албан-хаакчытарын чоорту 20 хуу кызырар талазы-биле чооку үш чылдың ажилын тодарай планнап алыр херек.

Кадр ажилынга хамыктын мурнунда **тус чер бот-башкарылганын бааза деңнелин** кадрлар-биле четчелээр чугула дээрзинче силернин кичээнге-ийнерин уламчылардым. Маңаа кандыг-даа таварылгаларда эргелеп-башка-рылга шийтирлеринин салгаашкынын хандырып шыдаар турум өзек профес-сионалдар турар ужурулг. Турум дээр дегейленип калган, шаандагы билиг-лери-биле олурупкан чорук эвес-тир. Өөредилге-даа, бот-өөредилге-даа док-таамал уламчылаар ужурулг. Өскерлип турар хоойлужудулгаларга четтигер, ырак болгаш чоок регионнарын чаар-тыкчы дуржулгазы-биле шалыпкан чепселениптер херек. Амгы үениң тех-нологиязы ындыг арганы берип турар.

Бүдүн чартык чыл бурунгаар ажил-дал эгелээш **муниципалдыг тургузу-лар Чөвүлели** мурнакчы дуржулганы солчурун, кожууннар аразынын семи-нарларын организастаарынын идепкей-лиг чери апарган. Ол ажилды уламчы-лаар херек.

Муниципалдарга хамааржыр база бир берге айтырыг — **бистин хоорай-ларывыстын болгаш суурларывыс-тын чаржынчыг хевир-байдалы.** Аажок эки чүүлдерни тоомча чок бол-гаш ажил-агыжы эвес бичии чүүлдер дуй басып каалар. Аныктары бажың-балгадын тудуп ап турар, бүдүрүлге-лерни ажилдып турар чогумчалыг дээр суурже кирип олурганда сени бок-күзү-рум, долгандыр чашпан үнген суур чагыргазы, чангыс өргөн-даа каклаан бажыңнар девискээри болгаш кудум-чулар уткуп алыр. Эң коргунчү чүве—ол бужар чорукту бистин уругларывыс-тын көрүп өзери. Кижини чажындан арыг-сигил, эмге-секселиг, чараш чорук-ка кижизидер болгай.

«Сандараашкын баштарга эгелээр»—деп Михаил Булгаков бижээн. Ону болдурбазына хөй акшанын херээ чок. Чүгле күзүлдиг, эгелекчи, чүткүлдүг чорук херек. Найысылалдың **«Чечекте-лип турар Кызыл»** деп төлөвилели езулуг үезинде болган. Оон удурланык-чылары эвээш эвес турган.

Муниципалитеттер дараазында **элээш каш уламышкынынар-биле бурунгаарлаар ужурулглар:** кижилер-нин эгелекчи чоруун деткир, МИЧ-лерин киржилгези-биле хүн бүрүнүн культуразына ылаңгыя чаштарны болгаш аныктарны кижизидер; бажың-балгатарнын богун арыглар талазы-биле төлөвилелдерге идиг бээр болгаш ол дээр **административтиг харысал-ганы** дыңзыдар. Ол чокта болдунмас. Оон аңгыда административтиг торгаал — тус чер бюджетинин орулгалыг эки кезээ-дир. Аас-биле чеже-даа кижизи-дерге чүве бутпес.

Бо талазы-биле Дээди Хуралда, **муниципалитет эрге-чагыргаларынын төлээлекчи органнында ажил-**

чорудулга кылыр улуг аргалар. Административтиг харысалга ында республика хоойлуун чаа вирлиг кылдыр эде ачылдып кыл парламентте саналдаккан ийи хөй-ниттинин корум-чурунун бо мөзү-шынарын хажытканы дээр рысалганы, федералдыг нормал эрттирбейн, аажок дыңзыдары эр чугула. Хөй-нитте албадал ажи-дырын калбаа-биле практика херек.

Чижээ, подъездини чүдөдүп кижиге оон шалазын неделя дүрү чүзүп азы хоорайнын кудум аштазын. Ындыг хевирлиг хемчег о дазы он беш хонуктакындан кижизидикчи салдарлыг болур зинге чигзинмес мен.

Хоорай азы көдөш чер бүрү метр черинин чаагайдылганы бо арыг-сигил дээр харылаар ээ ужурулг. А харысалга чок сайга-чыны, албан черинин удурткучу-торгаар эвес, хөй-ниттинин мур тургузар херек.

Амгы үеде шимээн чок олур **административтиг комиссия** оттурары-биле оларнын ажилын нити палатазынын кижигүннери риштирер, административтиг ч хажыдышкынынын дугайында публика кодекзинде бар кызы лаашкынына ап каар херек. Эд-лерни ачылдып кылырын Юст-яамызынга дагып тур мен.

Юристерге база бир чугула да **Мөөрейлиг оюннары Тывага ду-рун долузу-биле** күүседирин ханд ужурулг. Хоойлужудулгада көрдү чүүлдерге чылдактарны **«Адм-стративтиг чурум хажыдышкы-нарынын дугайында», «Хары дугайында», «Лотерея дугайы»** федералдыг хоойлуларда эдил-биле дуй шавар херек. Хоойлу чо-эргени бир дугаарында ажык болгаш сонгучуларнын хөй са-чагыларын күүседир боттуп арга Хуралда бар-дыр.

Чуртталга бажынары тудар ышкаш амыдыралчы чугула хер хемчээлди үш чыл дүргүзүндө ийи улгаттырар аргалыг болган бис. 6 ралдыг төптүн дөрт чылда ажил дээр 530 млн. рублин үш чыл д-зунда шингээди ап шыдаан бис дээрже бустур четкен бажына хамаатыларны өскээр көжүрүк-кайт бажынарын капитал септе-дир. **ЧКА-нын чаартырынын ф-зунун** ачызында найысылалдын бужартадып турган бажынарын шыдаан бис. Оларнын чурттагы амыдыралына таарымчалыг ба-нарже көшкенер.

Туду сезонуун дүргүзүндө квартиралыг бажына чурттак көжүп кирген. Декабрда туду 55 квартиралыг хөй кавт бажы ажылгалче дужаар. Үш чыл дүргү эргижирээн болгаш бустур чет бажынардан чаа квартираларже кижиге көжүп кирген.

Найысылалдың кол онзагай че-ри—Национал музейге болгаш «А-нын төвү» обелискине база орут-турган бустур четкен казактар турган черлери хосталган. Кы-партизаннар кудумчузунга амгы үе культура-чырыдышкынын төвүн туд-көрүп турар бис, аңаа электронук лиотека, тыва чонунун ус-тывыш кы-ларынын мастерскаясы, чангыс сөс-ле чугаалаарга, бистин өгбелерин байлак чачылдарын болгаш салга-рын шингээдип алырынга аныкта аңаа дузалаар чер болур, орта а-үениң технологияларын ажилла-Тыванын географтыг ыды — «А-төвү» стелланын чанынга архитекту-байдал-биле онза чараш объект тургузарына **«Пор-Бажың» кул-фондузу** дузалаар, оон-биле чуга-а жылышкынар чоруп турар.

Музей чанынга, бузуп каапкан э-бажынарын орунунга, **Стелары т-эглээр.** Ону доозарга музей шеп-архитектурлуг байдалы тургусту-бистин республикага келген турист-сонуурганчы апар.

ЧКА-ны чаартырынын фондузу бо чылын **81 квартиралыг** хөй к-бажыны септээрине тускайлаан **11 млн.** рубли компанияларнын эргелекчилеринге болгаш чурттал-өңчүзүнүн 20 ээлеринге шыналда болган. Чагыкчылар бол-кирип алгаш, олар ак сеткилдиг керээ чарыкчыларынын күүсет-ажылынын шынарын контролду шыдавааннар. Чуртталга шөлүнүн хөй ээлери, сөөлүндө илерээни септелге биле капитал септел-ылгалын безин билбес, боттарыны чаааны ажилдарынын сметаны «номчуп» шыдаас, чурттакчылар ужуражырындан сестир улус болгаш бо дээрже база кадрларын бажы-чоруунга хамааржыр айтырыг-дыр.

Инженер инфраструктуранын белеткени чер участоктары—орук-

спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур. Спорт комплексиинин чуртталга бажынарнын нарын бо дээрже тус чер чагырга-салуу салыр чуулгудур.

лерден аажок үнелиг сөстөрүн манат тур бис. Коргунчуг медээлерин эвес, орук-шимчээшкн озал-ондаанын фактыларын эвес, криминалдыг сан-медээлерин эвес, а кижизидикчи үлгер-чижектерин, кижн бүрүзүнүн билер ужурлуг чүүлдерин манат турар бис. **Ынчалза-даа кол харысалганы күрүненин автономиясынан кым-даа дүжүрбээн.** Оруктарда тургустунган чаа-чаа негелделер оон ажылынын өске шынарын болгаш даандырган участок дээш улуг харысалганы олардан негеп турар.

Эзирик чолаачыларга хамаарыштыр шынгыраткан федералдыг хоойлужуулга көскү түннелдерин ам-даа көргүспээн. Тыванын оруктарына бо чылын машина мунуп чоран **2,5 мун** эзирик кижини туткан.

Ажы-биле чугаалаалы: **арагалаар чорук** бо хүнде национал айыл чок чорукка, уре-салгалга болгаш нациянын кадыкшылынга боттук айылдыг дигердирип турар.

Бо айтырыг дугайында хой удаа чугаалап келген бис. Ведомстволарнын отчеттарында езу барымдалаан хемчеглер бажын ажыг, а херек кырында сан-медээлер шуут коргунчуг. 2008 чылда арагадан 102 кижн хораннанып өлгөн, 2009 чылда—139 четкен. Ажыл кылып шыдаар чурттачыларнын өлүр чоруунун аразында аас-кежик чок таварылгалар, кемдээшкннер болгаш хораннанышкннар бирги черде турар. Херээженнер ортузунда арагалаар чорук бо чылын **37,4 хуу** өскөн, назы четпээрнерин аразында—барык **19 хуу**.

Тывага болгулаан өлүрүшкүннерин болгаш күштеп-күчүлээшкннерин 64 хуузу эзирик үүлгеткен. Өг-бүленин чөлентикчи болур эр кижилерни водка кидин түлүк ажылдаар назын үезинде амдыралындан чарып каар. Тывада эр болгаш херээжен кижилерин чурттаар назынын ыгалы: 11 хире чыл. Бистин ортумак назыныс нити-россия көргүзүүнден 8 чыл хожудал турар болгаш **61 хар** болуп турар.

Комплекстиг езулуг программа, харын-даа ортумак хуусаалыг перспективада **республиканын социал улганышкыны—амыралдыг кадык хевирн дээш демисел болур** ужурлуг. Бо талазы-биле тодаргай хемчеглерин болгаш күөскелерин хуу харысалгазынын эртемге үндөзүлгөн программалыг документини бирги чартык чылдын дүргүзүндө Хей-нити палатазы-биле, Дээди Хуралдын чогуур комитеттери-биле, эртем ниитилежилгези-биле ажылдап кылырын Чазак Даргазынын социал-политика талазы-биле оралак-чызынга дагзып тур мен.

Бүгү категория-биле ажылдын тодаргай аргаларын ажылдап кылыры эргежок чугула. Кижизидери болгаш чөптөп сургаары болдунмас, чүгле эмнээр артак кижилер-биле-даа, чурум багай өг-бүлелер-биле, аныктар-биле, оларнын озалдыг апарган белүктери-биле. Оон материалдыг үндөзүнн тургузарынын баштайгы базамнары кылдыгын: кадык камгалалдын албан черлерин нарколог эмчилер-биле четчелээри 20 хуу бедээн. Эзирик чорукту дүн-хүн чок тодарадыр ажылды республиканын 19 муниципалдыг тургузуунун 15-жинде кылып турар. Эзириктер сергидер черинн оран-савазынын тудуу доозулган.

Чоннун **арагалаар чоруу-биле** демиселге мунуку одуртну Дээди Хурал биле Хей-нити палатазы ээлээр ужурлуг. Ол ажылга эртем, чогадыкчы интеллигенцияны, хоочуннар организацияларын, шажын ажылдакчыларын, массалыг информация чепсектерин хаара тудар.

Бистин келир үевиске озалдыг болуп турар база бир айтырыг—**чаштарга удуз күш дөгээр чоруктун өзүп турары.** Чаштарнын айтырын шийтпирлээр ведомстволар аразынын комиссиялары, чежемейинн-даа хей болза, оларнын ажылынын түннелдери көзүлбейн турар. Корум-чурум чок өг-бүлелер, чаштарнын хайгаарал чок чоруу, чаштарга удуз кем-херек үүлгедиишкннери болгаш чаштарнын кем-херек үүлгедиишкннери—бо бүгү чүүлдерни каттыштырып турар, элээн улуг бүрүн эргелерлиг чер херек болуп турар. **Чаш кижинин эргелеринин талазы-биле төлээ** тургузары шагда ла негетиннип келген. 2011 чылда тургустунар **Кижинин эргелеринин талазы-биле төлээнин** черинге ол кирер. Ол Россиянын бүгү регионнарында ажылдап турар чугула структураларына бо болур. Өске черлерге айтырын шийтпирледиш шыдааан кандыг-даа хамааты мааа айтырын тургузуп кээп болур. Төлээ кижн кандыг-даа структурадан шынгы айтырар, негээр болгаш түннелин чедип алыр эргелиг.

Хүндүлүг чангыс чер-чурттуларын! Республиканын дыка хей социал бергедээшкннеринин дөзү **экономиктиг ужуз-уткалыг.** А экономиканын

байдалынын кол хемчээкчизи (барометри) **ажыл чок чоруктун** деңгели болуп турар. Акты-биле хүлээп алыры чугула: байдалды долзуу-биле өскерттир ам дээрзинде болдунмайн турар. Эң кол ажыл чок чорук эрткен кризистик чылдын деңгелинде артышсаан — **26 мун кижн.**

Оон-биле кады бүртүктетирген ажыл чорук чоруктун деңгели бо чылдын тос айларынын дүргүзүндө үштүн бир кезээнге кызырлан болгаш **6,3 хуу** болуп турар. **Кризиске удуз** эң ужуз-дузалыг хемчеглеринн бирээзи **күш-ажыл рыногунга дүжүрүлүг чорукту чавырылдырарынын программасы** болган. Бо талазы-биле 2009 чылда **150 млн. рубльге**, 2010 чылда — **139,4 млн. рубльге** акшаландырган. Ийн чылдан эвээш хуусаанын дүргүзүндө **3 мун ажыл чок** хамаатылар хей-нити ажылдарынче, өөредилге черлеринин **1,5 мун ажыл** доозукчулары стажировкаларын эрткен.

Программанын эң кол эки талаарынын санында — ажыл чок талазы-биле социал дузаламчыже көрүштүн бодунун өскерилгени: күрүненин сартык акшаы эвес, а бизнеске эге капитал деп биле берген. **2400** ажыл чок хамаатылар бодунун хуу бүдүрүлгелерин ажыдып алыр болгаш күш-ажылчы амдыралга эглип кээр аргалыг болган.

Чоокку чылдарда **хуу эгелээшкннин**, биче болгаш ортумак бизнес-тин деткимчези, күш-ажылдын тергиделин хевирлээрн ажыл чок чоруктан «эмнээринин» кол рецептизи болур. Сайгарлыкчы чорукту деткиринин талазы-биле хемчеглеринн бүдүн комплекзини ам ажылдап турар. Күрүненин хайгааралынын адаанга үш чыл дүргүзүндө тургустунушкуну эртен бизнес-тин чаа төлээлерин, баштайгы төлдерин бизнес-инкубатор келир чылын үндүрер. Офис хевирлиг бизнес-инкубатор бүдүрүлгелерге деткиччилер база болур — бүдүрүлгеге таарыштыр эде туттунуп турар немелде шөлдерин аңаа дамчыткан.

2008 чылдан тура, чыл санында **эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга грантыларын** тыпсып турар. Бо чылын бүдүрүлгеге интеллектуалдыг бараанын кирип шингээткени, инновация дээш немелде грантыларын база тургускан. Бис сайгарлыкчыларга чээлдер болгаш лизинг талазы-биле хууларнын ставкаларына субсидияларын берип турар бис.

Чаа бүдүрүлгелерин ажыдарына эң чарыгдалдыг чүүлдеринн бирээзин — **электри четкилеринге коштунар** — күрүнө дуглап бээр. 1 млн. рубльден ашпас түнүг чарыгдалдарын 100 хуу муннады дуглаары көдээ ажыл-агыйда болгаш инновациялыг секторларда, туризм, болбаазырадылга-биле ажылдап турарларга көрдүнгөн.

Янзы-бүрү хынакчы органныр-биле биче бизнестин холбаазын кызырары-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулганын потенциалып турар хевирлеринн даңзынын туурштарын **69-ка** чедир алгыткан. «Бөдүүнчүктен» төлөвир талазы-биле үндүрүгү беш хууга, а турисик бизнес талазы-биле — он хууга кудулаткан. Биче сайгарлыкчы чоруктун субъектилеринин саны **2009 чылдын деңгелинде 2300 сан өскөн.** Биче бүдүрүлгелерде хаара туттунган кижилерин санынын өзүп турарынын талазы-биле **Россияда үш дугаар** черде бис.

Нити-биле **күш-ажыл рыногунда дүжүрүлүг чорук**, оожум-даа бол, чавырылып турар. 2008 чылды 1 ажылдын олутче **27 ажыл чок кижн** кордап турган болза, 2009 — **15,6** бо чылын — **4** хире кижн. Мааа биче болгаш ортумак бизнеске сагыш салыр эвес, улуг, шыырак, хей өнчү-хөреңгилг инвесторлар-биле ажылды күштелдирер чугула, үе ону негеп келген.

Девискээрлеринн хөгжүлдээшкнн планы биле инвестиция төлөвилелдеринн перспективаларын кады холбаштырып, улуг бизнестн хандыраына муниципалитеттин киржилгези кандыг болур ужурлугул деп санап көрүп, ынаар тус черинн сайгарлыкчыларын хаара тудары дыка чугула. Шимчээшкн ийн талаалыг болур **ужурлуг** — чүгле инвесторларын «саар» эвес, а оон төлөвилелинге тус черинн курлавырларын хей-биле кириштирип, ону өзүлденин кол базамы кылдыр көөр болгаш инвесторнун төлөвилелин долгандыр — аш-чем, дышта-ылга, спорт болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелерни тудар.

Ол ажылдын олуттарын тургузарына эң боттук арга-шине-тир. Үнелээр негелделер: бир эвес орулгазы өзүп тура, бүдүрүлгө хөгжүп турар болгаш кижилер ажылдаар черлери бар болза, удуртукчу бодунун ажыл-чорудулгазынын талазы-биле чогуур үнелелди алган деп санап болур. Орулгалар болгаш ажылдын олуттарын саны — **тус чер эрге-чагыргазынын ажылынын ужуз-дузанын эң кол**

ийн көргүзүлгери бо.

Бо хүнден эгелеп тодаргай-биле **дүжүрүлүг алымыннар:** муниципалитет бүрүзү бүдүн чылче чангыс бүдүрүлгө төлөвилелин тодарадып алыын, 2011 чылдын төнчүзүндө силер илеткээр силер: каш чаа ажылдын олуттар тургустунганын, немелде орулганы кайы хирени алганын, ону канчаар чарыгдаанын, кол хереглекчи кымыл болгаш ол бүдүрүлгө моон сонгаар, бир чыл болгаш, он чыл болгаш канчаар хөгжүүрүл.

Тус черинн бараан бүдүрүлгелеринин садыг-саарылгазынын рыногу республикаже чаа-чаа улуг инвесторларынн кээри-биле көскүзү-биле алгыыр. Чүгле бо чылын Улуг-Хемнин хөмүр-даш бассейнинин участогунун талазы-биле үш мөөрей эрткен. Тываже ийн чаа инвесторлар: **Евраз групп** болгаш **Северсталь** кирген. Чылдын төнчүзүндө болгаш 2011 чылдын эгезинче Россиянын Бойдус курлавырларынын талазы-биле яамызы база 7 мөөрейин чарлаан, оларнын ийизи — хөмүр-даш участоктарына. Россиянын бойдус курлавырларынын талазы-биле яамызы Тывага казымал байлактарын казар черлеринн участоктарына эртеринге белеткеп турар мөөрейлеринин дугайында республиканын удуртулгазынга медээни үргүлчү бербейн турарын хомудал демдеглээр апаар.

Чаңыл болган аукцион хевир эвес, а мөөрейлер садыглажышкын мунунда **инвестор-биле боттары-выстын хамаарылгаларынысты документ езуугаар долдуур** арганы биске берип турар. Оон-биле чергелештир келир үеде кады ажылдакчыларынн хамаарылгаларын бодунун туразында — хөңүм барыл, хөңүм чогул дээрн чыгыш чүүлдерден чайладыр. Евраз групп Кызыл хоорайда православ хүрээнин, «Устүү-Хүрээ» сарыг шажын хүрээзинин тудуун доозарына, уруглар садтарынын, өскүс уругларга чөөн чүк улустарынын хүрештеринин школа-интернадынын, Дус-Хөлге пансионаттын тудуунга киржирин чөлшээржилгеге хүлээнип алган. Инвесторлар боттарынын кезектерин республикага бүртүктерин, оларнын ажылдакчыларынын **60** хуузуңдан эвээш эвес кезин тус черинн кадрларын тургустунарын болгаш хөмүр-дашты чүгле үндүр сөөртүр эвес, а тус черинн бюджеттерин долдуураына немелде өртөөн тургустушаан, Тывага оон баштайгы болбаазырадылгазын организастаарын база документ езуугаар хүлээнип алган.

Тыва хөмүр-даш хереглел өзүп турар. Улуг-Хемнин хөмүр-даш бассейнинин **20 млрд. тонна** курлавырынын **70** хуузу — ада-чурттуң металлургия-зында дыка хереглеттинип турар бедик шынарлыг кывыччал (кокстуг) хөмүр-даш болуп турар.

5 чыл хире болгаш Кузнецк бассейнинин хөмүр-даш тывыжынын курлавырлары төнерге, тыва хөмүр-даш хереглел хей катап өзөр. Ол тур када хереглелди бүрүн-биле ажыглаар херек. **Бирээде**, демир-орук тудуунга, а **ийнде**, энергия чедишпес чоруктун өзүп турарын ажып эртеринге.

Кызыл — Курагино демир-орук адырынн тудуунун күрүнө болгаш хуу кижн аразында улуг төлөвилелинде чангыс инвесторга идегээни болгаш Элегестин хөмүр-даш участогу шыкаш, чеже-даа улуг болгаш келир үелиг болгаш чангыс тывыш чери-биле демир-орукту харылаштырары эгезинден тура частырып турган.

Ол дугайында Новосибирскиге округтун партия конференциязынга «Чангыс демниг Россия» партиянын баштагы Владимир Путин чугаалап турган. Федералдыг казак бистин **Инвесторлар консорциумун** тургузар дугайында саналынысты деткээн. Курлавырларны каттыштырары — хуу капитал-биле төлөвилелдин акшаландырышкынынын турум болурунун магадылаы. Күрүненин хүлээлгелери долузу-биле күөсеттинер. Чурт республиканын чижилге талазы-биле тергиделинн боттандырышкынын болгаш инфраструктуралар шалтаразынын чок кылырнына сонугалдыг. Чуртун демир-орук четкизинче Тываны дарый кириринге инвесторларнын боттары база дорт сонугалдыг.

Күрүнө биле хуу кижилеринн кады ажылдакчыларын негеп турар база бир чидиг айтырыг — **ажылгагынын турар энергия күштеринин чедишпези.** Ам безин бистин энергия системавыс долу кызыгарында ажылдап турар, чаа кандыг-бир бүдүрүлгелер ажыдары, оон-биле кады тур хуусаалыг дораан орулга кирир төлөвилелдер боттандырыры болдунмас. Ырак бурунгаар көрүш дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. 2015 чылда энергиянын чедишпес чоруу баш бурунгаар санап турары-биле алырга, **140 МВт** ажыг чеде бээр.

Ол чидиг айтырыг-биле инвесторлар албан үскүлөжир. Оон шийтпирин бис Каа-Хемнин хөмүр-даш уургайынын хөмүр-дажы-биле одаар **чылыг**

электри станциязынын тударына инвесторларын үлүглөп киржилгезинде көрүп турар бис. Ол пункт экологоттук негелделер-биле болгаш тус черинн кадрларына **60** хуулу квота-биле кады Чазак биле инвесторларнын аразында чөлшээржилгеге албан кирер.

Чылыг электри станциязынын тудуу — хей үени негээр, курлавырлар хей кирер болгаш улуг хемчээлдиг төлөвилел. Ынчангаш бөгүн эң кол шийтпирлээр айтырыгларынн бирээзи — **энергия камналгазы болгаш шынар-дузалыг энергия.** Ол темага Президент Медведевтин чугаалааны шыкаш, «ам дээрзинде шупту чүве харааданчыг». Бис эмин эрттир кам чок-тур бис, Тыва ажылгап турар чылыгынын бештин бир кезин чидирип турар. Бистин соок кыкыжыстын үезинде аан.

Бистин чылыг берикчилеринин хөмүр-даш хереглел турарын чүгле оларнын хереглел-негелдезинин дайы-биле тодараткан. Ол доктаамал өзүп-ле орат. Эң улуг үш одалга черлеринде: Ак-Довурак, Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг хоорайларда санаар дериг-херекселдерни салганы миллион-миллион рубльди камнап алыр арганы берген, а эң кол чүүл — шынгы хыналда-саналга бистин психологиястын курлавырларга, чарыгдалдарга хамаарылга-высты өскерттип турар.

Чижек кылдыр: бистин чедери берге ырак суурларыныста дизель кывар чүүл дээш **120 ажыг** миллион рубльди чыл санында чарып турар бис. Дизель-генераторларны эде дерип кылганы-биле чүгле эрткен чылын **14** млн. рубльди камнап алыр арганы берген. Нити-биле Тоора-Хем болгаш кызыгаар кыдында Качык суурлардан аңгыда, чоокка чедир дүп чок болгаш хыналда чок турган **дизельдиг** **ажыл-агыны** чарып шыдадыс.

Хыналда дериг-херекселдерин Кызылдын үш чылыг четкилеринин бирээзинде база тургускан. Ээлгедэ — артканары. Оларнын дерилгези-биле операторнун көрүп олурар мониторинг **чылыг энергиязынын** четкилерде чидирилгери долузу-биле көстүп илереп келир. Чылдаганынын дүргөн болгаш шын чайладыр аргалыг апаар. Чылыг трассазынын ийн километр кезээн ленополиуритандан карт-биле «хепкерген». Ажылды уламчылаары чугула. А чылыг эрттирбес материал эккеп турбазы-биле болгаш акша-хөреңгилерни камнап алыры-биле ону бүдүрер дериг-херекселди садып алдыс.

Курлавырларны камнаар болгаш санаарына бүдүн чурт өөренип турар. 2011 чыл — квартира аайы-биле сугну, чылыгны, электрини санаарынче шилчилгелиг үе. Бистерге чаа суг болгаш **чылыгны санаар дериг-херекселдерин тургузарына** шынгы белеткел херек. Бистин МИЧ-терияс өг-бүлө бүрүзүнге боттук камналга дээрзин демдегел, тайылбыр ажылдарын чорудуп эгелээ. Ам ол теманы тодарадыр херек — сүмелеп турар саналга дериг-херекселдеринин шынары болгаш өртөөндө эгелээш, оларны тургузарынын базам аайы-биле негелделеринге чедир.

Энергия камналгазынын талазы-биле перспективалыг доктаамал ажычче эрги парламенттин чөптүг эвес туружундан кирип шыдаваан, чылче, оон хей эвес хуусаадан эртпес санаттынган базамнар-биле кызыгаарлаткан ужурга таварып турдуус. Ам бисте ол чидиг айтырыгны шийтпирлээринге туружуус кады өскерттир арга бар. Чазак энергия камнаар болгаш **энергия шынарын бедидер талазы-биле программаны** он чыл хуусаалыг үеде ажылдап кылган болгаш биске ону боттандыраарына силеринн деткимчечер онза чугула.

Республиканын одалга-энергетиктиг комплекзинде чижилге барык чок дээрзин хүлээп алыр апаар. Ынчангаш доктаамал монополистер-биле **чугаалажылга** чорудары чугула. Бистин дизельиске дораан харылап, Тываны Сибирде бир дугаар **22,5** мегаватт күчүлүг шимчеп чоруур газтурбина электростанциязын тургускан бир дугаар регион болганыыс дээш Федералдыг четки компаниязынга (ФЧК) өөрүп четтиргенини илередип тур мен.

Эрткен кыжын февраль айда бедик вольтулуг шугумнарынн септелгезинин үезинде Красноярск крайда Хакасия болгаш Тываже кирип турар электри энергиязынын кызыгаарлашкынын бис эскербээн бис — **МГЭС** курлавыр электри станциязын ажылдадыпкан турган.

Четки компания Кызыл — Чадаан бедик вольтулуг шугумну **110** киловольт күженишкннен **220** киловольт күженишкнче шилчидеринге төлөвилел смета документациязынын белеткел-син доозуп турар. Ол төлөвилелдин боттандырышкыны, специалистеринн чугаазы-биле алырга, Тыванын энергия

хандырылганын бо хүннерде мунгаш байдалда турар схеманы «чүскүктээр» арганы бээр болгаш, регионун энергия айыл чок чорунун деңгелин оранчок бедидер. Үш чылдың дургузунда бистиң монополизис ол сорулгаларже 1,5 млрд. рубльди чарыгдар деп планнар турар.

Олар акашларны кириштеринге белен, ынчалза-даа уткуштур шимчээшкин турар ужурулук. Чурттакчы чонун электрия энергиязы дээр өрөшө чартык миллиард (450 млн.) рубльге чедер деп барганы болгаш чылды дээр өрөшө 140 млн. рубль болуп турары дүвүренчиг байдал дээрин демдеглээр чугула. Эң-не шынчы хереглекчилер эң бай-шыдалдыг кижилер-даа эвес... пенсионер болуп артып турары элдептиг. А эң төлөв кижилер — үндүрүг инспекторлары болгаш суд приставтары...

Коммунал ачы-дузалар дээр эң хөй өрөлиг хереглекчилер — муниципалдыг албан-дужаалдыглар. Тус чер бот-баш-карылганын 44 албан-дужаалдыглары чылды дээр нитиизис-биле барык миллион рубль (995 муң рубль) өрөлиг. Шаа бо бүгү чүлдүн соонда чурттакчы чонун арын-нүрүлүг болурунче канчал кыйгыралары?

Боттарывыстан эгелээштер! Ол бүгү-ле байдалдарга илереп көстүп келир ужурулук. Чүге дизе чонун эрге-чагыргазы культура амьдыралынга, хөй-ниитиниң сагылга-чурумунга болгаш амьдырал-чуртталгага бедик харысалгалыг хамаарылганы-биле үлөгер-чижек болуп болгай.

Энергетика теманын түңнөп тура, мону демдеглекседим: чидиг айтырылган санал четтинмес. Оларның кайызында шийитпирлээр хөй акаш-хөргөң негеттинер. Бистиң бюджетивистиң бедик дотациялыг бооп турарындан оларның шүптүзүн болгаш хары угда шийитпирлээр болдунмас. Эң чик арга — кижилерге таарымчалыг, эки көстүрү-биле саң-хөөнү «будалдыры» болгаш чуртталгада ол чидиг айтырылганын кайызында-даа шийитпирлеп албазы болур. Тудугга ындыг чүүл хөй чылдар дургузунда турган, ону бис өскертпиди шыдадыс. Чыл санында 5-10 млн. аңгалаттып турган — шүптү объектилерге, ынчал кээр, тудуг 10-10 чылдарже узамдыгып шөйлүп, смета каш катап өзүп турган. Ам бистер курлавырларны тудугтуң онза чугулазын азы ажылы доозар четкен белегин көрүп тургаш, объектилерже моончеп турар бис.

Энергетикадан — Хову-Аксынга модернизаттыг чараларга эрги ЧЭТ агаар одап, чылыгың 70 хуузуң чидирбишаан, чыл санында-ла 70 млн. рубльге каражаны чедирип турган. А чаа котельная хөмүр-дүң херегелин дөрт катап эвээжидер. Ону бис дараазында чаа одалга сезонунда тудуларын планнар турар бис.

Бойдус курлавырларывысты ажылавышаан, чаңылчаан арга-хөвир-биле чергелештир алтернативтиг энергетиканы сайырадыр ужурулук бис. Эксперттерниң бодалы-биле, чылда аяс хүннериниң Тывада хөй болуп турары-биле хүн энергиязын дорт ажылгап болур арга бар. Кудумчу чырылдыгызын хүн чылы-биле аялдарың хандырар талазы-биле эге төлөвилдиги шенен бис. Ол бистиң кыжывысты ажып шыдаан, энергетиктерниң аварийлиг өжүрүшкүннериниң үезинде чырыкты берип турган. Бир эвес үш чылдың дургузунда «хүн» фонарьлары боттарын экономиктиг чүүл деп шындыктар болза, ол дуржулганы калбартыр бис.

Күзүн куш фабриказынга хүн батареяларын тургускан бис. База ол ышкыш хүннүн энергиязын ыраккы малчын коданнарга ажылаары чугула. Энергия алырының шаа ындыг хөвирлиг алтернативтиг үндөшүннүн ажылгап турар мал ажыл-агыйлыг өске-даа черлериниң арга-дуржулганын өөренип көрбүшаан. Көдээ ажыл-агый яамызынга Энергетика үлөтүрүнүн яамызы-биле кады «Хүннүг өг» деп республика программанын ажылдап кылырын сүмөлөкседим.

Социал ужу-дузалыг республика чергелиг мындыг төлөвилелдерге «эки тура база албадалдыг байдал-биле» бизнести база кириштирер. Ылаңгыя тыва черниң кол ажил-ишчизи —

малчынар-биле ол холбаалыг.

Хүндүлүг чангыс чер-чурттуглар! Көдээ ажыл-агый — амьдырал-дың тускай тургузуу-биле ылгалдыг бистиң экономикавыстың дөзү-дүр. Сөөлү үш чылда ук адырның акшаландырышының элээн көвүдеткен бис. Ындыг болзажок аграр секторундан оон беримчезин дораан-на манаан хө-рээ чок. **Чок кылдынган чүүлдериниң катап тургузуушкуну оожум бурун-гаарлап олурар.** Чыл санында малдың баш саны 3-5 хууга көвүдөп, мелiorация ажыл-агыйы катап тургустунуп, уксаажыдылга база ветеринария ажылы хөндүрүлүп, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр бүдүрүлгелерни тургузары-биле ылаптыг базымнар кылдынган.

Мал чемин белеткеп алып талазы-биле республиканың бүгү кожууннары сөөлү чылдарның иштинде бир-ле дугаар бедик көдүрүшкүннүг киришкен. Эрткен чылга деңгээрге, 40 хууга хөй — рекордчу 200 муң тонна мал чеди белеткеттинген. Эң-не шалыпчы аялдан тандыжылар — тракторну, а Бай-Тайганың Бай-Тал суурунун өөреникчилери автомашинаны шаңналга алган.

Куш фабриказы биле теплица комбинаты катап ажылын эгелээн, эм ояттар болгаш черлик үнүштер болбаазырадыр талазы-биле шүгүм, кондитер фабриказы ажылгап кирген.

Ажылгалче кириген биче цехтер-ниң беримчези амьдызында чок. Тус чер чагыргаларының ажылының хууда база муниципалдыг кады аялдарылга деп эң-не чогулмалыг принцип олар боттандырып шыдааан. Кады аял-даарынга сонуургалдыг өңчү ээзин, ажылгалда кирген бүдүрүлгени ажылаарынга тускай мергежилдиг специалистерни белеткеп шыдаааннар. Оң кырынга немей Көдээ ажыл-агый яамызы чогуур белеткеп аялдарын чорутпайн, аялды сула салып, чүгле садыглажылга болгаш кожууннарже дериг-херекселдер чедирери-биле кызыгаарлаттыг турганы — четпес аял.

Бо чылдың төңчүзүңге чедир «чагыргалар-биле аялды» төндүрер херек. Мал ажыл-агыйының чиг эдин болбаазырадыр талазы-биле биче цехтер болдунар болза-ла, дүрген аялдан эгелээр ужурулук. Ол дээрже көдээ ажыл-агый сайыдының ат-алдарының херээ болгаш хууда хары-салгазы-дыр.

Хүндүлүг коллегалар!

Көдээ ажыл-агыйының амгы үеде хөгжүлдөшү Тываның аграр секторунун дээр дээр кластерлиг тургузуунун талазы-биле бурунгаар хөгжүлдөшү сүмелерни берген ук адырга эртем езуу-биле демдек эң-не чугула херек. Көдээ ажыл-агыйының эртем-шинчилел институту яамы-биле кады сүт мал ажыл-агыйыга кандыг ажыл-агыйлар перспективалыгыл, селектор ажылыга кандыг, тараа ажыл-агыйында чүү чугула, мал чеминиң белеткелинге чүү херегил дээрзинге тода харыны бээр ужурулук.

«Муңчу малчынарның» улуг ажыл-агыйлары мал ажыл-агыйының чугула «өзүлдезиниң базымнары» болуп турар. Төп Азияның көшкүн чонна-рының чаңылчаан ижинге хүндүткелди хөвирлеп, көдээ ажыл-агыйының күш-ажылыңче аныктарны хаара тудары-биле күрүнден деткимчени көргүзериңиң талазы-биле бүдүн комплекстиг хемчеглер 2011 чылдан эгелеп күш кирер.

«Муңчу хойжулар» даңзынче кирген малчынар бирги ээлчегде эмчи хандырылганы, дыштаныр черинге чедир чылда бир катап орук хөвезини дээр, өске-даа чингелдерини алып эргелиг. Ортумак болгаш дээр өөр-диге черлеринге көдээ ажыл-агыйының мергежилдерин чедип алырынга оларның ажи-төлүңге эргелерин берген. Ол талазы-биле аял-агыйда малдың баш санын чыл санында өөренип көөр апар.

Үнүш ажыл-агыйында эрткен сезонда арбай, сула база ак-тараа тараан шөлдөрдүн гектардан-на он центнер тарааны алган бис. Эрткен чылын оон бир центнер эвээшти. Чүге бо чылын сугарылга системаларын катап тургузарыга 12,5 млн. рубльди чараан, ынчангаш тараа шөлдөриниң

көвей кезин сугаттыг черлерге чоруткан. Хову ажыл-агыйыга моон-даа сон-гаар ажыл-агыйларны тускайлавышаан, акаш-хөргөңни ынаар мөөнээр чугула. Күрүнден боттут дузаламчы чедирери-биле үнүш ажыл-агыйын чорударыга эң-не таарымчалыг черлерде чыдар чүгле тараа ажыл-агыйлыг 15 ажыл-агыйны тодараткан.

Оон иштинде мал чеминиң культу-разы болур: хөй чылдыг сизен, «вита-мининг» чангыс чылдыг оят аймаа, но-гаан немелде чем, силос база сенаж тараан сугаттыг шөлдөрини чөптүг ажы-лап турарын база санал көөр. Шаа ын-дыг девискээрлерге сүт-бараан ферма-ларын база тудуп болур ышкыжыл.

Ильинка суурда бедик техно-логиялыг чаа сүт-бараан ферма-зының тудуу дооступ турар. Шилилге анаа-ла болбаан: эки мал чеминиң баазы база ажылгыр өңчү ээзи бар-дыр. Ам улаштыр саган сүтү кайнаар, канчаарыл деп дараазында айтырыгны көөр ужурулук. Хереглекчи кымнары? Шүптү аразында харылзаалыг болур ужурулук.

Мал ажыл-агыйында сүт-биле тус-кайлаттып турар бүгү кожууннарда сүт хүлээп алырының пунктла-рының системанын катап тургузуп эгелээн бис. Ынчангаш эгелээн аял-ды экинчиге чедирер херек. Бөгүн Тыва — сөөлү он чылдардан хөй хуусаада уругларның сүт кунжызы чок Россияда кара чангыс регион бооп турар. Уруг-ларның кадыкшылынга эргежок чугула бо чүлдү бис кызагдывас ужурулук бис. Сүүзүнүг болгаш сүт аймаандан яны-бүрү чөм-биле чаштарны хандыраы, келир үениң салгалының быжыг кадык-шылын тургузары — эрге-чагырганың кол айтырылганын бирээзи.

Сүт продуктуларын уруглар аш-чемин бүдүрери — экологтук арыг шынарлыг чиг эт, амгы үениң дериг-херексели, тускай белеткеттинген кадрлар негеттинер нарын техно-логиялыг чорулга. Бо чугула социал угла-нышкының экономиктиг төлөвилеге шын координациялар, санаашкыннар база үндөшүннөр негеттинер. Экономика яамызы Көдээ ажыл-агый, Кадык камга-лалы, Үлөтүр яамылары-биле кады «Увайка» деп аттыг джик, сүттен уруглар чемин организастаар талазы-биле губернатор төлөвилелин» аялдан кылырын дагып, а бодум хуудам ону контролга алыр мен.

Амьдыралдың кадык ову-хевир, күш-культура болгаш спорт, эки шынарлыг чеменилге — Россияның болгаш Тываның келир үе-зи дээр аялдан, тургузуп, чогаадып шыдаар кадык-шыырак, быжыг келир үениң үндөшүн-дир.

Амьдырал-чуртталганың кол шынарын тургузуп турар нацияның кадыкшылы — федералдыг эрге-чагырганың кол кичээгенинде. «Чаң-гыс демниг Россия» партиязының эгелээшкени-биле кадык камгалалын модернизастаар талазы-биле мегатөлөвилели бүгү чуртка 2011 чылдың январь 1-ден эгелээр. Ийи чылдың дургузунда 460 млрд. рубльди ынаар чарыгдар. Эрткен чылдарга деңгээрге, каш катап хөй санниг түн.

Бистиң регионалдыг програм-мавыска 3 млрд. 605 млн. рубль көрдүнгөн. Ол акашларны ам камгалап алыр херек. Чурттакчыларның саны-биле алган бистиң квотавыс үш катап эвээш. Ындыг болзажок Күрүне Думазында бистиң депутадывыс Лариса Кужугетовна Шойгунуң дузазы-биле ол сан-чурагайны камгалап алыр боор бис деп идегеп турар бис. Республиканың 128 эмелге албан черлеринин барык чартык кезинге капиталдыг септелге херек (оларны 50-60 чылдарда туткан), чедизин — озал-ондактыг байдалда деп санаан, а онун эде тудары көрдүнгөн.

Доостурунун кырында келген объектилерни (85 хуудан эвээш эвести) акшаландыраын кадык камгалалын модернизастаар программада база көргөн. Бисте оларның саны хөй эвес: перинаталдыг төп, республика эмел-гезиниң терапия салбыры, Уругларга реабилитация болгаш катап тургу-зуушкунун медицина төвү, арын-чаакка кезишкын кылыр салбырлыг стома-тология. Көрүнер даан: биске чугула

херек объектилер-дир.

Эң-не хөй түңнүг саң-хөө са-лышыкынын салып турарының кол сорулганы — кадык камгалалында байдалды бүрүнү-биле өскертири, медицина ачы-дузазын чедип алыры, чаа үениң, профессионал, кижиге сагыш чоаашкынныг болдурады-дыр.

Кончуг кызыгы үени — чүгле ийи чыл хуусааны аңгылаан. Ынчангаш республиканың кадык камгалалының хөй деңгелдиг бүгү системанын, дугуржулгалыг организацияларның, медицина эштежилгелериниң чымыштыг ажылын, күштү болгаш курлавырларны бүрүнү-биле хаара тудуп ажылаар, программаның күүселдезин кадык камгалалының хайгаарал черлери, депутаттар, партиялар, хөй-ниити шыңгыы контролга алыры чугула.

Хүндүлүг Дээди Хуралдың депутатары! Чалатканнар!

Түңнелинде, чылдың мурнады хөгжүдөр угланышкыннарындан аңгыда, бо чоокку чылдарда доктаамал кичээгел угландырар чүүлдерни демдеглээр. Тывада россияжи болгаш даштыкы улуг дээр компаниялар ажылын калбарткан. Республиканың минералдыг чиг эт баазыын шигээди алыры-биле келир үениң демир-оруу инвесторларның сонуургалын оттурган. Ынчангаш көңүс чаа экономиктиг боттанышкыннарга белен болур ужурулук бис. Республиканың социал-экономиктиг амьдыралының делге-минче инвесторну кирип шыдаар бис бе, азы улуг бизнес чүгле боттун сонуургалынга артып калыр бе дээрзи оон хамааржыр.

Оон-на үр үениң эң чугула бүдүн айтырылганы үнүп келир:

Бирээде. Кадрлар. Чуртта ажыл професиинал, бизнестиң чагы-биле профессионал өөредилгениң шиллелге болгаш эде тургузуушкуну чоруп турар. Күш-ажыл рыногунда өскерлишкын-нерни дораан эскерип, оон төнчү түңнелдеринге даянышаан, кадр-ларның профессионал эде белеткелин чорудар республика системаны негеттинип турар. Тус черниң боттук болгаш ажыктыг эрге-чагыргазы, муниципалдыг болгаш күрүне эргелеп-башкарылганының шынарлыг чаа байдалы херек бооп турар.

Ийде. Модернизация. Про-фессиинал кадрлар оон кол дөзү болур ужурулук. Боттук секторга: энергетикага, тудугга, үлөтүрге эрегей планнарың орнунга чаа туруштар, инновациялыг технологиялар эээр ужурулук. Ол бүгү чурттуң вектору-дур. Президентиниң инициативазы-биле «Бистиң чаа шко-лавыс» деп бирги базым өөредилге болган. Ийде — кадык камгалалының модернизациясы. Кижилер, оон амьдырал-чуртталганының шынары — ниити күрү-нениң кичээгенинде дээрзи билдингир. Ынчангаш ынаар федералдыг дыка хөй курлавырларны аңгылап турар. Респу-бликаның сонуургалдарын камгалап алыры-биле ол ынаышты салбайн, бүгү талазы-биле мөөнөттинген болгаш барымдаалыг боор ужурулук бис. Ол курлавыр дээр регионнарың чижил-гезин алып эртери-биле Чазак биле парламентиниң кады, демниг, шалып-кын болгаш тодаргай ажылы чугула.

Үште. Хууда эгелээшкенин деткири. Азырадыкчы хөөнү ажып эртеринге эң дээштик, күш-ажылга хүндүткелди катап тургузарыга эң шыңчы орук болгаш ажыл чок чорук-биле демисел чорударының эң үр-түннелдиг аргазы ол бооп турар. Шынчы үндүрүг төлөкчизи кылдыр бодун көргүскен тус черниң бараан бүдүрүкчүзүн, шалыпчы өңчү ээзин — муниципалитеттиң баганазы, оон «алдын курлавыры»-дыр деп-даа болгай. Кожуунун экономиказын силер-биле кады өрү көдүрүп шыдаар, чаа ажылчы олуттары тургузуп, тус черниң акаш-хөргөңизин долдуруп турар кижилер ол-дур. Бир эвес херек болза, тус черниң бараан бүдүрүк-чүзүнүн деткимчези-биле кожуун ярмаркаларын, оон продукциязын садып-саарының системаны-биле, республиканың рыногунче бурунгаар үнгени-биле административтиг курла-

вырларны ажылгап болур.

Дөртте. Туризм. Бо чыл-ла ээшкин бо адырның хөгжү-бистиң көрүжүвүстү үндөшү өскертпиди ужурулук. Бойдус чүрү болгаш этнокультуралыг туризм шыдалывысты таарымчалыг структура — чаагайжыттыг шруттар, гостиница болгаш аял-агыйлары, профессионал сонуургадыптар реклама-биле лаар ужурулук бис. Бо хүнде Р иштики туризм катап тургу регионнарже сонуургал уу Боттун төлөптиг туристик про-бисте регионнар аразының шы-үнери — бистиң айтырымыс.

Бешки айтырыг. Хөй ниитилел болгаш уу-харылзаа. Үш кол институту ниити палатазын, кижиниң эрге-талазы-биле база уругнуң эрге-талазы-биле төлээ черлерин ту-чоокка чедир тоо быдарай хамааты ниитилеливисти аайлаштырып, организастаар чагырга биле хөй-ниитиниң а олар хөй-ниитиниң хөвн кин болгаш хемчээкчизи, чидиг, ужу-дузалыг айтырылганы с көөрүнүн девискээри, чугула-рыкчы шийтпирлерни аялдан-рынга дузалап, ону боттанды хөй-ниитиниң хайгааралын ха-Шаа ындыг шынарлыг уду-харылзаага Чазак-даа, Дээди-даа, тус чер чагыргалары-даа-галдыг.

Коллегалар!

2011 чылда шыңгыы болуушкун — Күрүне Дум соңгулдалар манал турар. Ро-парламентизиниң адаккы пале-республиканың төлээзин ар-алыры чугула. Чурттакчы чонун биле эвээш саныг Тыва фе-депутаттың мандадын алган чагырганың партиязының респу-онзагай хамаарылганын дем-

Ол биске хүннүн чугула болгаш экономиктиг айтыры шийтпирлээринге дыка ду «Чаңгыс демниг Россия» пар-тияжи вертикалы, па-төлөвилелдери амьдырал-чурт-шынарын экижидеринге: уран кол ордузу — хөгжүш-шин теат кылырынга; спортчу инфрастру — стадионнары, футбол ше бассейнерни, спорт залдары-рынга; найысылалдың ору чаартырынга; эмелгелер клиникаларны тудуп, чаа үени херекселдери-биле ону дер-дузаны каткан.

Шаа ындыг деткимче дээр чударывысты бистер өөртүр хүл-бис. Оларның бүзүрелин шың-чугула.

Келир чыл республикага чыл. Ол Тыва күрүнениң тур-ганының 90 чыл ою. Юби-байырлар — бир дугаарында, Түрүнениң үндөшкүчлериңе, Т келдин езулалын кылыр националдыг Россиянын соот Тываның киреринге, чоннар а-быжыг найыралды доңаштыр ачы-хавыязын кириштирген сактып, төөгүлүг болуушкун түңнээр-дир.

Бо онзагай болуушкун салгалга материалдыг болгаш сеткил байлакшылының эгезин тургузукчу, чогаадыкчы аял-шаан, адаларының болгаш ка-ачаларының эгелээшкенин тө-уламчылаарын бистен негеп, ни-октагны берип турар.

Бистиң кижилер бүзүндүн харысалганы: эрге-чагыр харысалганы, бизнестиң ха-салганы, хөй-ниитиниң харысал-негеп турар.

Республиканың чурттакчы чангыс эвинге, боттарынга, шыдалыга оларның бүзүрел Тываыстың чедишкыннери силерниң талаңардан детким идегедим.

Дем-биле аялдарыла!

Четтирдим!

2010 чылдың ноябрь 18.

Кызыл хоорай.



ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтер — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөр-диге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 1 ама.

Тираж 7610. Чагыг 140. Номерни парлагаче дужааганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 20.30.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тыва-Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш мадд-коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сайы-регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май-эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравчен-Солунда парламенттин материалдарның авторларының бодолдары р-цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыттыг саннары болгаш даа фактылары, дындагылары дээр авторлар боттары харыылаар.